

Jacques van Hoof en Tanja van der Lippe*

Combineren en balanceren

Arbeid, zorg en tijd in een veranderende samenleving

Het is opmerkelijk dat er in de afgelopen jaren zowel in onderzoek als in beleid een grote belangstelling is ontstaan voor de relatie tussen het arbeidsbestel en andere levensdomeinen. Dat is het meest zichtbaar op het terrein van arbeid en zorg, maar ook de relaties van de arbeidsmarkt met andere levensgebieden zoals het domein van consumeren en recreëren (de vrije tijd), het onderwijs (levenslang leren) en de 'derde levensfase' kunnen zich in toenemende aandacht verheugen. Daarmee is eveneens een nieuwe impuls gegeven aan de discussie over de plaats en betekenis van arbeid in onze postindustriële samenleving (De Beer 2001, Van Hoof 2001).

Verskillende ontwikkelingen liggen aan deze toegenomen belangstelling ten grondslag. Om te beginnen is er natuurlijk de snel gestegen arbeidsparticipatie van (vooral) gehuwde vrouwen en eigentijdse opvattingen over de rolverdeling van vrouwen en mannen in de publieke en de privé-sfeer. Hierdoor is met name de combinatie van betaalde arbeid en zorgtaken tot een breed ervaren probleem uitgegroeid (Ester & Vinken 2001). Van groot belang is ook de opkomst van een op plezier en vermaak gerichte vrijetijdscultuur en de toenemende betekenis van op consumptiegedrag gebaseerde levensstijlen. Reeds Daniel Bell, wiens naam onlosmakelijk is verbonden met het begrip postindustriële samenleving, wees op de groeiende tegenstelling tussen het traditionele arbeidsethos en een hedonistische consumptiecultuur binnen een op kapitalistische leest geschoeide maatschappij (Bell 1976). Ook de sterk toegenomen populariteit van vroegge uittreding wijst erop dat betaalde arbeid minder dan voorheen als alleenzaligma-

kend wordt gezien. Hard werken mag, maar je moet natuurlijk wel van de vruchten ervan kunnen genieten.

De prominente plaats van de vrijetijdscultuur lijkt op gespannen voet te staan met de toenemende nadruk in het overheidsbeleid op de noodzaak van een nog verder stijgende arbeidsparticipatie. Dat wordt gezien als een middel om de sociale zekerheid betaalbaar te houden én als een belangrijke route naar versterking van de sociale cohesie in onze samenleving. Dit beleid heeft zich zoals bekend de afgelopen jaren met name op de arbeidsparticipatie van vrouwen gericht. Het vergemakkelijken van de combinatie van arbeid- en zorgtaken is daarmee een doelstelling van het overheidsbeleid geworden (zie de activiteiten van de commissie Dagindeling). Op terreinen als kinderopvang en verlofregelingen is er (althans in Nederland) sprake van een inhaalslag. Het participatiebeleid zal zich de komende tijd vermoedelijk daarnaast steeds meer op oudere werknemers gaan richten en lijkt ook daar voor de opgave te staan de combinatie van betaalde werkzaamheden met andere activiteiten (bijvoorbeeld in de educatieve en zorgsfeer) te vergemakkelijken. Zowel wat de ene als de andere doelgroep betreft, is men daarbij sterk aangewezen op de medewerking van de werkgevers, die echter zelf de neiging hebben om de eisen die zij met name aan inzetbaarheid, scholing en productiviteit van werknemers stellen, te verhogen.

Alles bijeen is er een situatie ontstaan waarin het combineren van betaalde arbeid met zorgtaken, vrijwilligerswerk, leren en recreatieve activiteiten steeds ingewikkelder wordt (Muf-

* Jacques van Hoof en Tanja van der Lippe zijn redactielid van het Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken.

fels 2001). Combineren wordt – uiteraard voor verschillende groepen in verschillende mate – een opgave die heel wat balanceerkunst vergt. Het is niet verwonderlijk dat het vinden van een goede balans tussen werken en privé-leven werkenden van jong tot oud bezig lijkt te houden (Van Hoof 2001).

Combineren en balanceren als thema voor een tijdschrift over arbeidsvraagstukken

Deze thematiek overstijgt op het eerste gezicht de grenzen van een tijdschrift dat zich op arbeidsvraagstukken richt. Toch is er niet veel voor nodig om een groot deel van het thema binnen het kader van het tijdschrift te brengen. Weliswaar wordt in de praktijk arbeid snel verengd tot betaalde arbeid, maar dit is geen reden om zorgarbeid, huishoudelijke arbeid en vrijwilligerswerk en hun relatie met betaald werk buiten beschouwing te houden, zeker gezien het feit dat de grens tussen betaalde en onbetaalde arbeid volop in beweging is. En ook als we ons tot een enge definitie van arbeid zouden willen beperken, dan nog is de mate waarin mensen in betaalde arbeid participeren niet te begrijpen zonder kennis van de mate waarin en de manier waarop ze in andere activiteiten betrokken zijn. Dit wordt tegenwoordig in het arbeidsmarktonderzoek ook volmondig erkend, getuige bijvoorbeeld de opkomst van Schmidts model van de transitionele arbeidsmarkt, waarin overgangszones tussen het arbeidsbestel en andere domeinen een centrale rol spelen (zie Van den Heuvel, Holderbeke & Wielers 2001). Ook verschijnselen als de door steeds meer werkenden ervaren werkdruk, en hun wensen en verlangens met betrekking tot arbeidsduur en arbeidstijden hangen nauw samen met de combinatieproblematiek en zullen ook van werkgevers heel wat balanceerkunst vragen.

Daarom beginnen wij in deze nieuwe jaargang van TvA een reeks artikelen gewijd aan het thema combineren en balanceren. In afgelopen jaren is al regelmatig aandacht besteed aan de arbeidsparticipatie van vrouwen en aan de combinatie arbeid en zorg. In deze reeks willen wij om te beginnen enkele nieuwe kwesties op dit terrein nader belichten.

Nieuwe kwesties rond arbeid en zorg

Op het niveau van de huishoudens is het twee-verdienerschap normaal geworden, ook al omdat het voor gezinnen steeds moeilijker wordt om van één inkomen rond te komen. Hoger opgeleide vrouwen willen steeds meer economisch onafhankelijk zijn, maar in de praktijk lijkt het anderhalfverdienersmodel toch de overhand te krijgen, kennelijk omdat het voor veel gezinnen onder de gegeven omstandigheden de aantrekkelijkste optie is. Wat voor consequenties heeft dit voor de taakverdeling tussen partners én tussen ouders en kinderen (laten we niet vergeten dat ook al wat oudere kinderen tegenwoordig betaald werk en andere activiteiten combineren)? Welke rol speelt de uitbesteding van taken aan derden daarbij? In hoeverre heeft de toegenomen keuze en planning van gezinsvorming en levensloop gevolgen voor de verdeling van arbeid en zorg? Welke betekenis heeft dat voor de werkgelegenheid?

Een opmerkelijke ontwikkeling van de laatste jaren is de toename van kinderopvang en van andere voorzieningen die het mogelijk maken dat vrouwen en mannen arbeid en zorg combineren. Weliswaar blijft er nog heel wat te wensen over, maar er kan gerust van een inhaalslag worden gesproken. Niettemin blijven de vraag naar de systematiek van deze voorzieningen en de vraag wie in welke mate ervan profiteren van groot belang. Bijna even opmerkelijk is dat in dit kader een steeds grotere bijdrage van het bedrijfsleven wordt verwacht. In hoeverre komen verschillende bedrijven en instellingen aan deze verwachting tegemoet en welke mogelijkheden en beperkingen brengt dit voor de betrokken werknemers met zich mee? Heeft dit bijvoorbeeld effecten op de arbeidsmobiliteit?

Deze ontwikkelingen roepen ook nieuwe vragen voor het overheidsbeleid op. De overheid lijkt – althans verbaal – in haar beleid het levensloopperspectief omhelsd te hebben. Toverwoorden in het beleid zijn nu levensloop en differentiatie, maar de vraag blijft op welke manier zij in het beleid concreet gestalte zullen krijgen. In Nederland bestaan plannen voor een levenslooppregeling, in België heeft men al enkele jaren ervaring met het zogenaamde

Combineren en balanceren

tijdscrediet, maar in beide landen blijkt de financiering van zulke regelingen tegen de achtergrond van de betaalbaarheidsproblemen rond de sociale zekerheid geen eenvoudige zaak. Ook de spanning tussen het anderhalfverdienersmodel en de doelstelling van economische onafhankelijkheid vraagt om verdere doordenking, alsmede (en in verband hiermee) de relatie tussen emancipatie- en gezinsbeleid. Een vergelijking van de ontwikkeling van het beleid in Nederland en België zal vermoedelijk interessante overeenkomsten en verschillen aan het licht brengen.

Een breder perspectief

Maar het is niet de bedoeling dat wij ons in deze reeks tot het thema arbeid en zorg beperken. De 'druk, druk, druk-ervaring' van veel huishoudens heeft niet alleen te maken met het combineren van betaalde arbeid en zorgtaken, maar ook met hun bezigheden op sociaal en recreatief vlak. Wensen en verwachtingen van verschillende groepen werknemers ten aanzien van banen, arbeidsduur en werktijden zullen mede hierdoor worden ingekleurd. We stuiten hier op vragen naar de tijdsbesteding van verschillende soorten huishoudens en naar de strategieën die huishoudens ontwikkelen om met tijdsgebrek om te gaan. Proberen zij daarbij werk en privé-leven zoveel mogelijk te scheiden of lopen deze twee terreinen steeds meer in elkaar over (een vraag die bijvoorbeeld bij telewerken de kop opsteekt)?

Daarbij komen we opnieuw bij de cruciale rol van de arbeidsorganisaties terecht. De eisen die zij stellen, bijvoorbeeld op het terrein van inzetbaarheid en scholing en het feit dat zij de verantwoordelijkheid voor werkzekerheid en loopbaan nadrukkelijker dan voorheen bij de werknemers leggen, zullen het voor veel werknemers niet eenvoudiger maken om een bevredigende balans tussen werk en privé-leven te vinden. Zo kan er een spanningsveld tussen wensen van sommige groepen werknemers en eisen van organisaties ontstaan dat met name aan het licht komt bij de discussie rond flexibilisering van arbeidsduur en werktijden. Dat daarbij verschillen optreden tussen vrouwen en mannen, zowel wat betreft de ervaren problemen als de oplossingen die daarvoor

worden gevonden, behoeft geen betoog. Van organisaties vraagt deze ontwikkeling in toenemende mate het vermogen om met een diversiteit aan meer geïndividualiseerde arbeidsrelaties om te gaan.

Andere vragen hebben betrekking op het arbeidsethos van verschillende groepen en op de centraliteit van arbeid, de betekenis die zij aan betaalde arbeid hechten in relatie tot andere levensgebieden. Het beschikbare onderzoeksmateriaal is schaars (zie opnieuw de publicaties van De Beer en Van Hoof), maar het thema zelf lijkt weer uitermate actueel. Aan de ene kant lijkt nu vrijwel iedereen in onze samenleving doordrongen van het feit dat betaalde arbeid meer dan ooit de sleutel is tot een bevredigend materieel bestaan en volwaardige maatschappelijke participatie. Aan de andere kant grijpen de meeste oudere werknemers kennelijk graag de tot op heden nog tamelijk gunstige mogelijkheden aan om het arbeidsproces vroegtijdig vaarwel te zeggen (Henkens & Van Solinge, 2003) en dat lijkt een positieve invloed op hun welbevinden te hebben. Uit *survey*-gegevens van het SCP en de OSA komt naar voren dat zowel het arbeidsethos als de centraliteit van arbeid in de afgelopen twintig jaar is teruggelopen. De waardering van betaalde arbeid is dus een complex fenomeen, waarbij bovendien verschillen tussen groepen werknemers zichtbaar worden. De vraag hoe verschillende groepen (onderscheiden naar sociaal milieu en sekse, maar ook naar levensfase en huishoudsituatie) aankijken tegen de betekenis van betaalde arbeid is eveneens een relevant onderwerp voor deze reeks.

Uit het voorafgaande komt naar voren dat bij het 'combineren en balanceren' de tijdsdimensie een grote rol speelt. Betaald werk concurreert met andere activiteiten bij de besteding van schaarse tijd. Dat levert voor vele individuen en huishoudens tijdsdruk op. Dat houdt vermoedelijk in dat de tijdsbesteding steeds meer het voorwerp van rationaliseringsstrategieën wordt. Arbeidsduur en werktijden vormen belangrijke randvoorwaarden bij de pogingen verschillende soorten activiteiten zo goed mogelijk op elkaar af te stemmen. Het is dus niet verwonderlijk dat deze aspecten van de arbeidsrelatie een toenemende betekenis krijgen. De werk- en tempodruk die steeds

meer werkenden volgens eigen zeggen in hun werk ervaren, zal behalve met organisatie-interne factoren ook verband houden met de situatie in de privé-sfeer. En ten slotte is er de tijdsordening van de gezinsvorming en de levensloop. Deze is in de moderne samenleving minder geïnstitutionaliseerd dan voorheen en dus meer dan vroeger voorwerp van keuze en planning. Ook hier is dus de vraag hoe men met de tijd omgaat van belang. De tijdsdimensie zal in deze reeks dan ook veel aandacht krijgen.

In het voorafgaande zijn de institutionele en culturele aspecten van het centrale thema al enkele malen naar voren gebracht. In het algemeen kunnen we zeggen dat de thematiek van deze reeks te situeren is binnen het kader van postindustriële samenlevingen waarin op nationaal niveau allerhande collectieve arrangementen bestaan rondom sociale zekerheid en zorg, maar waarin ook internationale economische en politieke ontwikkelingen doorwerken die deze arrangementen onder druk zetten. Daarom zijn internationale vergelijkingen van belang (Van der Lippe & Van Dijk, 2001). Ten eerste kunnen deze het zicht op de rol van institutionele en culturele factoren verscherpen (welke rol spelen de Nederlandse arbeids- en gezinscultuur bijvoorbeeld bij de opmars van het anderhalfverdienershuishouden?). Ten tweede brengen zij wellicht tendensen tot convergentie of divergentie aan het licht die voor de toekomst van groot belang zijn. Daarom zullen ook internationale vergelijkingen in deze reeks aan bod komen. Gezien het Vlaams-Nederlandse karakter van het tijdschrift beogen wij ook aandacht te besteden aan vergelijkingen tussen Nederland en België.

De reeks

Belangrijke vragen die in de reeks in ieder geval aan de orde zullen komen, zijn samenvattend:

- hoe combineren verschillende groepen werkenden betaalde arbeid met zorg en sociale, educatieve en recreatieve activiteiten en welke problemen doen zich daarbij voor?
- hoe organiseren huishoudens arbeid en

zorg en welke invloed heeft dat op de verdeling van taken en de tijdsbesteding van leden van huishoudens?

- welke gevolgen heeft een en ander voor de waardering van betaalde arbeid en wensen en verwachtingen ten aanzien van banen, arbeidsduur en werktijden?
- hoe gaan bedrijven en instellingen om met deze wensen en verwachtingen en met de toenemende tijdsdruk binnen huishoudens?
- welk verband is er tussen de tijdsdruk binnen huishoudens en de werkdruk binnen organisaties en welke gevolgen heeft dat voor verschijnselen als ziekteverzuim en productiviteit?
- welke invloeden gaan uit van de nationale institutionele en culturele kaders en wat zijn wat dit betreft de overeenkomsten en verschillen tussen Nederland en andere landen?
- welke nieuwe ontwikkelingen worden zichtbaar in het overheidsbeleid en hoe stellen werknemers- en werkgeversorganisaties zich hierbij op?

Het ligt in de bedoeling om in de komende nummers regelmatig katernen op te nemen waarin meerdere bijdragen rondom deze thematiek zijn opgenomen. Er komen in elk geval katernen over veranderingen in de waardering van (betaalde) arbeid in relatie tot andere levensgebieden en over werkdruk. Ook wordt gedacht aan een themanummer rond combineren en balanceren waarin resultaten van een omvangrijk Nederlands onderzoeksprogramma worden opgenomen. Met de bovengenoemde vragen is het thema zeker niet uitgeput. *Langs deze weg nodigen wij de lezers van het tijdschrift nadrukkelijk uit met bijdragen over deze en verwante vragen te komen.* Daarbij denken we niet alleen aan op onderzoek gebaseerde artikelen in de vorm zoals die in TvA gebruikelijk is. Ook *research notes* (korte bijdragen waarin de aandacht wordt gevestigd op opvallende resultaten van recent verricht onderzoek), bijdragen over actuele beleidsontwikkelingen en columns zijn zeer welkom.

In dit nummer vindt u het eerste katern van de reeks. In twee artikelen met een internationaal vergelijkend karakter wordt de setting gepresenteerd waarbinnen vrouwen en mannen

Combineren en balanceren

betaalde arbeid en zorgactiviteiten met elkaar moeten zien te combineren. Trudie Knijn gaat in op de zorgsystemen in verschillende Europese landen en onderzoekt hun relatie met de verschillende socialezekerheidssystemen zoals deze in de voetsporen van Esping-Andersen kunnen worden onderscheiden. Ook illustreert zij hoe werkende moeders in enkele landen (Nederland, Zweden en West- en Oost-Duitsland) van formele voorzieningen én informele mogelijkheden gebruikmaken om hun eigen zorgpakketten te creëren. Laura den Dulk, Anneke van Doorne-Huiskes en Bram Peper voegen daar in hun bijdrage nog een element aan toe: de rol die bedrijven in verschillende landen spelen bij het creëren van voorzieningen die de combinatie van arbeid en zorg kunnen vergemakkelijken. Zo wordt het geheel van publieke en private zorgvoorzieningen betrokken op de voor de onderzochte landen (Zweden, Italië, het Verenigd Koninkrijk en Nederland) karakteristieke arbeidspatronen van werkende ouders. Bea Cantillon reflecteert in haar column vanuit de Belgische optiek op beide artikelen. Samen bieden deze bijdragen de mogelijkheid om Nederland en België op het terrein van arbeid en zorg binnen Europa te situeren. Daarbij gaat Peter Cuyvers op een prikkelende manier in op het hedendaagse fenomeen van de Bezige Bijtjes.

Ten slotte is nog een derde artikel in dit katern opgenomen, waarin wordt ingezoomd op een onderwerp dat in de Nederlandse discussie altijd een grote rol heeft gespeeld: het werken in deeltijd en eventuele grenzen daaraan. Greta Noordenbos, Monique Du Moulin en Mascha Twellaar richten zich op de vraag of

deeltijdwerk voor medici in ziekenhuizen verenigbaar is met het principe van permanente zorg voor patiënten en proberen aan de hand van binnen- en buitenlandse literatuur daarop een antwoord te vinden. Daarmee wordt meer licht geworpen op een van de thema's die hierboven besproken zijn: de spanning tussen wensen van werknemers en de eisen die de organisatie meent te moeten stellen.

Literatuur

- Beer, P.T. de (2001), *Over werken in de postindustriële samenleving*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bell, D. (1976), *The cultural contradictions of capitalism*, New York: Basic Books.
- Ester, P. en H. Vinken (2001), *Een dubbel vooruitzicht. Doembeelden en droombeelden van arbeid, zorg en vrije tijd in de 21ste eeuw*, Bussum: Coutinho.
- Henkens, K. en H. van Solinge (2003), *Vervroegd pensioen: ook een zaak van de werkgever*, Assen: Van Gorcum.
- Heuvel, N. van de, F. Holderbeke en R. Wielers (2001), *De transitionele arbeidsmarkt. Contouren van een actief arbeidsmarktbeleid*, Den Haag: Elsevier bedrijfsinformatie.
- Hoof, J. van (2001), *Werk, werk, werk! Over de balans tussen werken en leven in een veranderend arbeidsbestel*, Amsterdam: Boom.
- Lippe, T. van der en L. van Dijk (2001), *Women's employment in a comparative perspective*, New York: Aldine de Gruyter.
- Muffels, R.J. (2001), De transitionele arbeidsmarkt. Een modern en dynamisch perspectief op de arbeidsmarkt en het arbeidsmarktbeleid? In: N. van den Heuvel, F. Holderbeke en R. Wielers, o.c., blz. 12-52.